

3. Русский библиографический словарь. Т. 1. С–П, 1896.
4. Русский библиографический словарь. Петербург, 1916.

Карпец Л.А. Система воспитания и образования (из опыта В.А. Жуковского)

Рассматривается система воспитания и образования с использованием опыта В.А.Жуковского, работавшего при дворе императора Николая I, воспитывая будущего императора Александра II. Особое внимание уделяется системе образования с учетом возрастных периодов и сочетаний практической логики и нравственности.

Ключевые слова: система воспитания, возрастные периоды, В.А.Жуковский, система просвещения.

Karpets, L.A. System of upbringing and education (from experience of V.A.Zhukovsky)

The system of upbringing and education is considered taking into account an experience of V.A.Zhukovsky who worked under emperor Nikola the first, educator of the future emperor Alexander the second. The prime attention was paid to the system of education with an account of aged periods connecting with practical logic and moral values.

Key words: system of upbringing, aged periods, V.A.Zhukovsky, system of education.

УДК [001:94](477)

Онопрієнко В.І., Ткаченко В.В.

Розвіток науки в Україні у до інституційний період

Висвітлюються головні напрямки розвитку та форми організації вітчизняної науки й освіти у доінституційний період.

Ключові слова: освіта, наука, братства, навчальні заклади, школи, колегіуми, академії, бібліотеки.

Найдавніші писемні пам'ятки свідчать про високий рівень розвитку давньоруської держави. Сягаючи своїм корінням глибин культури східного слов'янства, вона збагатилася досягненнями візантійської культури. Поряд із перекладною літературою, з якої було отримано чимало відомостей античної науки, тут рано з'явилися й оригінальні праці з різних галузей знання. Важливу роль у культурі княжої доби відіграла поява писемності, яка поширилася серед слов'ян на етапі завершення формування державності Київської Русі. Археологічні джерела дають можливість визначити час опанування неупорядкованим письмом – IX ст. Про доволі раннє знайомство давніх русичів з писемністю свідчить літописне повідомлення про знахідку першовчителем Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія й Псалтиря, написаних «руськими письменами». Також дослідження показали, що договір князя Ігора з Візантією було укладено тодішньою праукраїнською мовою. У вітчизняних і, особливо, західних дослідженнях, присвячених культурі Київської Русі, тривалий час панувала думка про ніби–то майже цілковиту загальну неписьменність її населення. Ця помилка розвіялася після 1951 р., коли археологи відкрили перші берестяні грамоти, що зараз знайдені на багатьох східнослов'янських землях: у Чернігові, Новгороді, Пскові, Смоленську, Полоцьку, Вітебську, Києві та інших містах. «Вікном у світ, що зник», назвали вчені ці послання з минулого. Серед авторів берестяних послань до нас, їх нащадків, – проглядають прості городяни, торговці й ремісники, жінки й навіть діти.

Особливий інтерес становить так звана софійська абетка, виявлена С. О. Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору у Києві. На думку вченого, «софійська» азбука відображає один з перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі фонетичних особливостей слов'янської мови. Не виключено, що це алфавіт, яким користувалися ще за часів Аскольда й Діра.

Пізніше слов'яни використовували дві азбуки – глаголицю й кирилицю. Кирилиця була створена грецькими ченцями Кирилом і Мефодієм, які поширювали християнство серед слов'ян. Саме кирилицею написані всі відомі твори XI–XII ст.: «Остромирове євангеліє», «Ізборники

Святослава» 1073, 1076 pp., «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Мстиславове євангеліє», «Повість временних літ» та ін.

Для писемних пам'яток характерні пошуки істини, основ буття й громадського правопорядку. Спочатку в них переважав вплив спекулятивної думки, наслідування Візантії. У центрі тодішньої науки стояла теологія, досить часто забарвлена філософським змістом. Відповідні твори були пов'язані не тільки з думками отців церкви та античної філософії, але й з народною мудрістю та її оригінальним світоглядом. Спираючись на теологію й філософію, тогочасна наука приділяла увагу іншим галузям знання: історії, праву, природознавству, математиці, астрономії на рівні Візантії й Західної Європи. Оригінальними богословськими творами були коментар до Старого заповіту «Толкова Палея» – тлумачення, доведене до царя Давида, та його продовження – «Слова святих пророків».

Найбільше вславилися як «книжники і філософи» київські митрополити Іларіон та Клима Смолятич. У відомому «Слові про закон і благодать» (близько 1050 р.) митрополит Іларіон не тільки звертається до Ярослава, а й дає характеристику іншим київським князям, починаючи з Ігоря. У полеміці Клима Смолятича з Хомою (близько 1147 р.) використовується аргументація з філософсько-теологічних творів Гомера, Платона, Арістотеля.

Із запровадженням християнства піклування про освіту взяли на себе держава й церква. За князювання Володимира в Києві вже існувала державна школа, в якій навчалися діти з найближчого оточення князя. Школа для підготовки освіченого духовництва була відкрита у Новгороді Ярославом, який «зібрав від старостів і попових дітей триста учити з книг». Це було свого роду обов'язкове навчання для молоді з вищих станів, що мала займати вищі світські та духовні посади. У 1086 р., згідно з повідомленням літопису, дочка Всеволода Ярославича Янка (Анна) заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат. Крім державних та церковних шкіл, існувало й приватне навчання. Так, Феодосій Печерський здобував освіту в невеликому місті Курську, де він вчився в «єдиного вчителя» – літописця Нестора.

Про плідну діяльність школи в Софіївському соборі свідчать численні написи, зроблені її учнями в різних частинах будівлі. Наступні князі не вели вже такої широкої культурної політики, і школа перейшла під опіку церкви. Чимало шкіл, вчителями в яких були священники чи дяки, існувало при єпископських катедрах, великих церквах, монастирях. Головною метою навчання вважалося опанування навичками читати й писати а за підручники правила богослужбові книги, найчастіше Псалтир. Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької, – «Шестиднев» і «Фізіолог». «Шестиднев» пояснював створення світу за 6 днів, а «Фізіолог» надавав елементарні знання з зоології та ботаніки. Надзвичайно обмежені відомості з географії й світобудови доповнював популярний у ті часи підручник «Космографія» Козьми Індикоплова – александрійського купця VI ст., що здійснив подорож до Африки та Арабії, але відкидав теорію Птолемея (земля є кулею) й намагався довести, що земля – це площина чотирикутної форми, замкнена стінами. Окремі відомості про різні землі й народи побутовали серед візантійських письменників і перейшли від них до наших літописів. Точністю географічних відомостей відзначається опис паломництва чернігівця Данила Мниха до Святої землі (близько 1106–1108 pp.) за часів короля Балдуїна, багатий

на цікаві спостереження про чужоземні країни та стосунки між їхніми мешканцями. Він був перекладений у ті часи німецькою, французькою й грецькою мовами. Церковне право опрацьовувалося за численними «кормчими» книгами. Дуже поширені були збірки статей енциклопедичного характеру («Ізборники князя Святослава», 1073, 1076 pp.), збірки афоризмів («Бджола», «Ізмарагд» та ін.).

Знання–мудрість було у великій пошані не тільки в духовних колах. З'явилося багато й світських осіб, присвятивших своє життя науці. Високоосвіченими були вищі верстви населення, про що свідчать часті згадки про князів, які залюбки зачитувалися книжками й цікавилися науковими питаннями. Невипадково кафедральний собор Києва було присвячено святій Софії–мудрості. Володар Галичу Ярослав Осмомисл отримав своє прізвисько саме за те, що знав 8 мов. Освіченістю й любов'ю до книг славився князь Ярослав Мудрий. Широко відомі своїми знаннями були князь Всеволод, який розмовляв п'ятьма мовами, його син Володимир Мономах – автор твору педагогічного змісту «Повчання дітям», волинський князь–філософ Володимир Василькович. Гарну освіту отримали жінки князівського роду: княгиня Ольга, Анна Ярославна, Анна Всеволодівна, Євпраксія (Зоя) та інші, які залишили по собі помітний внесок у розвиток вітчизняної культури.

Навчання світських людей зазвичай закінчувалося на нижчій школі. Бажаючи поглибити знання, змушені були це робити самотужки. Вища освіта потребувала знання грецької мови, якої вчили в деяких школах, а живі зв'язки з Візантією цю науку полегшували. У західних землях знали також латинську мову. Найвищим рівнем освіченості вважалося знання стилю й риторики за візантійськими канонами та філософії. Літописець пише: «Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, які вчать философиї й хочуть підвестися на висоту мудрості, всюди збирають що краще».

Поширення писемності супроводжувалося створенням бібліотек, передусім, при церквах і монастирях. Перша й найбільша публічна бібліотека (заснована Ярославом Мудрим) знаходилася у Софіївському соборі й спочатку нараховувала близько 1000 примірників книжок. Згодом, завдяки значному поширенню книгопереписування, книжковий фонд Київської Русі склав щонайменше 130–140 тис. томів. Переписана від руки, зроблена з пергаменту, багато оздоблена книга коштувала надзвичайно дорого. За свідченням візантійських джерел, за одну книгу в XI–XIII ст. можна було купити великий міський будинок чи 12 га землі. Волинський князь Володимир Василькович придбав для спорудженої в м. Любомлі церкви молитовник за 8 гривен кун. Цих грошей вистачило б для купівлі отари овець у 40 голів.

Основою освіти того часу були переклади з візантійських, грецьких, пізніше єврейських, арабських, латинських джерел. Переклади не тільки збагачували фактичні знання, але й ставали джерелом для розвитку власної думки. З записів про зміну князів, їх заповітів, військових договорів, астрономічних спостережень і т. ін. склалися місцеві хроніки–літописи, що стали початком розвитку української науки. Найдавніший слов'янський правний кодекс XI–XII ст. «Руська правда» свідчить про використання під час його підготовки порівняльного аналізу візантійського, західноєвропейського й давньоруського звичаєвого права.

Поряд із місцевими оригінальними історичними працями в XI–XII ст. були поширені й перекладні візантійські хроніки (Іоанна Малали, Георгія Амартоли тощо). Широкою популярністю на Русі користувалася «Александрія» – історичний роман про життя й подвиги Александра Македонського. Ці твори, особливо хроніки, поряд з історичними відомостями давали читачеві й певні знання з античної філософії, середньовічної географії, астрономії тощо. Автори історичних творів робили спроби пов'язати історію України–Руси зі світовими процесами.

Талановитий письменник і філософ Климент Смолятич зазначав, що у XII ст. в Україні–Русі було 300–400 вчених, які добре володіли грецькою мовою.

За часів Київської Русі розпочався принципово важливий процес перетворення науки на самостійну галузь духовної культури. Дуже важливими були зв'язки з Візантією – головним нащадком античної спадщини, майже втраченої в Західній Європі.

Давня наука характеризувалася тим, що мало провадилося реальних дослідів, але існувала надзвичайна зацікавленість теоретичними міркуваннями, які називали філософією. Збереглися відомості про таких «філософів» тих часів, як вже згадувані вище митрополит Климент Смолятич чи волинський князь Володимир Василькович, який «... був книжник великий і філософ, якого не було в усій землі і по ньому не буде...». Втім, важко вважати їх за творців якихось нових філософських систем – просто цим людям з гарною освітою були відомі фрагменти з праць Платона і Арістотеля, що ввійшли до писань Іоанна Дамаскіна.

Знання з різних галузей природничих і технічних наук (ботаніки, зоології, ґрунтознавства, географії, геометрії, механіки, фізики, геодезії, астрономії, хімії, техніки тощо) були досить поширені й знаходили практичне застосування в спорудженні архітектурних пам'яток й оборонних укріплень, видобуванні сиродутного заліза й перетворенні його на сталь, одержанні різнокольорових перегородчастих емалей на виробках із золота й міді, виготовленні віконного скла, цегли тощо. Про це свідчать численні вироби ремесла, архітектурні й мистецькі пам'ятки Київської Русі, розвиток землеробства й скотарства, військової справи й торгівлі та багато господарських і технічних досягнень.

Зодчі в X–XI ст. побудували Десятинну церкву, Софійський і Успенський собори в Києві, Спаський собор у Чернігові, потужні оборонні земляні вали з дерев'яними конструкціями–клітями всередині тощо. У XII ст. в Києві було споруджено великий кам'яний підпірний мур біля Видубицького монастиря (1119 р.) і перший міст через Дніпро (1115 р.).

У накопиченні математичних знань провідну роль відіграли практичні потреби, що обумовили вивчення чотирьох арифметичних дій, часток, обчислення відсотків, площі кола. Зазвичай у вимірюваннях використовувалися засоби, надані людині природою: долоня, п'яць (відстань між витягнутими великим і середнім пальцями), лікоть, сажень (відстань між витягнутими руками).

На значно вищому щаблі стояла історіографія. В Київській Русі знали відомі візантійські хроніки, дещо з болгарських літописів і деякі західні історичні оповідання. За цими зразками розвинулось і українське літописання. Академік Б. О. Рибаків та інші вчені відносять першопочатки історичної писемності до часів київського князя Аскольда, а саме до

60-80 рр. IX ст. Виділяється так званий літопис Оскольда, сліди якого збереглися в Никонівському літописному зводі XVI ст. За часів Ярослава, ймовірно при дворі київського митрополита, було створено літопис, що датується 1039 р. У 70–80 рр. XI ст. літописання переноситься до Десятинної церкви, а також Печерського монастиря. Найбільш відомі літописці цих часів – ченці Никон Великий, Нестор, ігумен Сильвестр з Видубицького монастиря. Інші монастирі також мали свої літописи. На початку XII ст. в Києво–Печерській лаврі створюється літописний звід, названий автором «Повість временних літ». Цей твір, доведений літописцем Нестором до 1113р., найкраще зберігся у двох літописних списках – Лаврентіївському (XIV ст.) та Іпатіївському (XV ст.). Іпатіївський звід – найбільша збірка літописів, яка збереглася у п'ятих списках, починаючи з XV ст. Іпатіївський збірник М. Грушевський характеризує як правдивий архів нашого письменства, у якому збереглися майже єдині рештки нашої історіографії. В ньому відбито історичні події XI–XIII ст.

Найдавнішу частину збірника становить вже згадуваний літопис «Повість временних літ. Откуда есть пошла русская земля», проінятий ідеєю величі княжої держави, ідеєю єдності давньоруської землі та її політичної незалежності. Другу частину Іпатіївського збірника складає «Київський літопис», основним змістом якого є відображення боротьби Русі з половцями і міжусобних війн руських князів від смерті Володимира Мономаха до кінця XIII ст. Закінчується цей літопис 1200–м роком та закликом до подальшої боротьби з кочівниками. Одним з найвизначніших князівських літописів є Галицько–Волинський, укладений при дворі Данила Галицького і його наступників. Літопис займає третю частину «Іпатіївського збірника». Його авторами були високоосвічені особи, добре обізнані з грецькими та західноєвропейськими джерелами. В ньому відображені найголовніші події часів утворення, розквіту й занепаду Галицько–Волинського князівства. Це особливий літературний збірник історичних оповідань, що поділяється на дві частини – Галицький літопис і Волинський літопис, які написані різними авторами – ідейними виразниками інтересів княжої влади. Галицько–Волинський літопис проінятий духом щирого патріотизму й відданості своїй Батьківщині. В літопис вміщено гарну розповідь виховного змісту про «Євшан–зілля».

Література Київської Русі взяла початок з творів, які були перекладені з грецької мови. Напевне, більшість з цих книжок були церковними. Необхідність у них була пов'язана із запровадженням на Русі християнства. Але поряд з церковною перекладалася, безперечно, й світська література – історичні, природничі, філософські твори, юридичні трактати, белетристика. Найпопулярнішими були романи фантастичної тематики: «Александрія» – опис завоювань Александра Македонського, «Повість про індійське царство», «Троянська війна», «Слово про премудрого Акіра», «Стефаніт і Іхнілат» – «звіриний» епос та ін. Всі ці теми свідчать про живу зацікавленість таємничими країнами Сходу. Вся перекладна література знаходила місце в різномірних збірниках під назвами «Бджола», «Золотий ціп» та ін.

З оригінальних літературних творів найраніше з'явилися проповіді українського духовенства. Провідне місце серед проповідників по праву належить Іларіонові, першому митрополиту українського походження, який написав сповнений гуманістичних ідей твір «Слово про закон і благодать». З поширенням християнства склалися описи життів

святых – Ольги, Володимира, Бориса і Гліба, а врешті – «Печерський патерик» – збірка оповідань про київських угодників. Серед церковної літератури виділяється «Чтиво про життя й погублення Бориса і Гліба» Нестора Печерського. Своєрідною відповіддю на запити давньоруського життя другої половини XI ст. були «Ізборники Святослава» 1073, 1076 рр. Видатним публіцистом вважають князя Володимира Мономаха, перу якого належить відоме «Повчання « дітям.

Неоцінним надбанням стала складена на основі норм українського звичаєвого права законодавча пам'ятка – «Руська правда». Ця збірка законів князя Ярослава і його наступників лягла в основу Литовського статуту і законодавства гетьманської доби.

Широкою популярністю на Русі користувалися твори Кирила Туровського. Його «Притча про людську душу і тіло» засвідчує опозицію автора до діянь Андрія Боголюбського. У «Слові про царя» автор закидає сильним світу, що вони піклуються лише про своє тіло, але не про душу.

Наприкінці XII ст. було написано «Слово о полку Ігоревім» – перлина давньоруської художньої літератури. Знайдено цей твір у рукописному збірнику кінця XV – початку XVI ст. в одному з монастирів Росії. Збірник було переписано й надруковано у 1800 р., а сам рукопис згорів під час пожежі Москви у 1812 р. Дослідники з'ясували, що «Слово» написано у 1187 р., а темою його є трагічний за своїми наслідками похід 1185 р. проти половців новгород–сіверського князя Ігоря Святославича. Провідна думка твору – слава й честь давньоруської княжої держави, яку нерозважливі князі наражають на небезпеку й занепад. Цей епос сповнений мистецькими описами природи, самого походу, відваги й мужності князів, фольклорними образами.

«Слово» мало надзвичайний вплив на українську та інші слов'янські літератури, породило багато наслідувачів і перекладачів. Українською мовою окремі частини цього твору перекладали Т. Шевченко, М. Пашкевич, І. Франко, П. Мирний та ін.

Першою ілюстрованою книгою, що дійшла до нас, є «Остромирове євангеліє», створене у 1056 – 1057 рр. для новгородського посадника Остромира. Чудовою пам'яткою книжкової мистецтва став «Радзивилівський літопис», оздоблений 618–кольоровими мініатюрами, виготовленими у XV ст. з давньоруських оригіналів.

Природну основу тодішньої літератури становила усна народна творчість: пісні, перекази, легенди, заговори й заклинання. Особливе місце посідали пісні–білини, серед яких найбільш відомі твори цього жанру Київського і Новгородського циклів.

Історичну роль у розвитку освіти й книгописання відіграли монастирі. За підрахунками істориків, за княжої доби в Києві діяло 17 монастирів, Галичі – 5, Чернігові – 3, Переяславі – 2, у Володимирі–Волинському – 1.

У давніх джерелах збереглися відомості й про розвиток медичної справи. Вже в середині XI ст. у бібліотеці Ярослава Мудрого було зібрано чимало творів медико–біологічного змісту, що описували лікувальні властивості рослин, металів, опію, симптоми багатьох захворювань, будову людського тіла, тодішні уявлення про фізіологію людини.

На той час досить високого рівня досягла організація системи піклування над хворими й каліками. «Церковний Устав» князя Володимира

доручав церквам і монастирям створювати різноманітні добродійні установи (шпиталі, притулки для старих, сліпих, скалічених). Для утримання немічних та інвалідів Володимир наказав спрямовувати частину коштів від збираних податків.

У статуті про церковні суди є відомості щодо існування лікарень, а лікарі згадуються вже як окрема професійна група. Різноманітні державні акти того часу містять накази про необхідність дотримання правил гігієни й доброзичливе ставлення до хворих. Наприклад, у своємі «Повчанні» Володимир Мономах пише: «Куди підете чи де зупинитесь – напоїте і нагодуйте жебрака і подорожнього, і хворого відвідайте, покійника проводіте, бо ми всі смертні». У «Руській правді» узаконене право потерпілого вимагати від винуватця гроші на лікування.

Першими медиками Київської Русі були всілякі знахарі, відуни, волхви, чарівники, проти діяльності яких виступало духовенство. Але в XI–XII ст. місце знахаря посів лічець (лікар). Лікарі зазвичай походили з ченців. Починаючи лікування хворого, вони зверталися з молитвою до святого Пантелеймона – заступника медицини й лікарів. В XI ст. у Печерському монастирі лікували Дем'ян (Даміан) – Пресвітер і Агапіт – «безмездний лічець» Русі, як його називає «Києво–Печерський патерик». Для увічнення пам'яті про Агапіта у Києво–Печерській лаврі у наш час було встановлено меморіальну дошку. Широке визнання здобули медичні знання ченців Антонія й Пимена, лікарів Іоана Смери, Петра Сиріанина, Февронія.

Їх головними медичними препаратами були настої й відвари з лікувальних трав, зокрема привезених з Єгипту, а також молитви й елементи гіпнотичного впливу словом на хворого – те, що сьогодні належить до арсеналу психотерапії. Агапіт був прекрасним діагностом. Консультуючи князя Володимира Мономаха, який перебував у Чернігові, через систему кур'єрської пошти він зумів поставити правильний діагноз на відстані й надав рекомендації щодо лікування. Княгиня Євпраксія Мстиславівна підготувала лікарський трактат «Мазі».

Підсумком накопичення наукових знань у різних галузях стало створення енциклопедій, першою з яких вважають «Ізборник» митрополита Іларіона (1073 р.).

Наукові досягнення цієї доби були призупинені набігами кочівників й внутрішніми чварами та війнами. Військові спустошення й тяжкі податки призвели до тривалого економічного занепаду. За перші 50 років ординського правління не було побудовано жодного міста. Масштаби кам'яного будівництва досягли рівня, що передував нашестю, тільки через сто років. Спостерігалось значне спрощення техніки обробітку матеріалів й занепад багатьох ремесел: зникли сердолікові намиста, скляні браслети, мистецтво перетої емалі, поліхромна кераміка, виробництво смальти для мозаїк і багато іншого. Але, всупереч думці деяких західних вчених, монголо–татари істотно не вплинули на зміну характеру давньоруської культури, значно розвиненішої ніж у завойовників. Незважаючи на запозичення слів татарського походження (базар, вежа, черевик, скриня, горище, ковпак, кафтан) і деяких звичаїв, у цілому давньоруські князівства зберегли зв'язок з візантійським світом, що сприяло розквіту духовності в майбутньому. Митрополія залишилася під контролем Константинополя. Володарі Орди, розуміючи значення церкви, звільнили православне духовенство від данини й оголосили недоторканими його земельні володіння за умови,

що митрополити, як і князі, будуть їздити до них за «благословінням». Ось чому навіть у ці скрутні часи у монастирях і церквах продовжували розвиватися наука й освіта.

Слід зазначити, що князівства різною мірою відчували на собі наслідки монголо-татарського нашествия, що визначило остаточне оформлення в XIII–XIV ст. історичних шляхів розвитку головних регіонів Київської Русі: південно-західного з центром у Галицько-Волинському князівстві, яке охоплювало в основному етнічні території сучасної України, північно-східного з центром у Володимиро-Суздальському князівстві й північно-західного з центром у Новгороді. Київське і Чернігівське князівства занепали. Внаслідок цього у XIII–XV ст. більш стрімкий розвиток науки спостерігався на Галицько-Волинських землях, що значно менше постраждали від завойовників. Саме тоді стали помітніші впливи західноєвропейських осередків науки, контакти з якими значно активізувалися, про що яскраво свідчать княжі грамоти, літописи, законодавчі акти та їх зведення.

Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського ознаменувало новий період у розвитку української культури, зокрема освіти й наук. У загальнокультурному плані Литва значно поступалася Україні. Ось чому невдовзі українська мова стала мовою діловодства, дипломатії й приватного листування на території Великого князівства Литовського. Але відсутність незалежної української держави згодом негативно позначилася на розвитку культури.

У цей період початкові школи існували в містах, при великих церквах і монастирях, в маєтках деяких магнатів. Навчали «дяки-установники», яким платили зерном та іншими продуктами. Вчилися або в будинку дяка, або в приміщенні при церкві. Вивчали читання, письмо і церковний спів. Підручниками служили «Часослов» і «Псалтир».

Крім людей, які здобули початкову освіту, чимало було й високоосвічених, які знали іноземні мови, працювали в князівських і єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, займалися обліком, вели дипломатичне листування. За князя Данила Галицького при його дворі вважалося цілком звичайною справою знати 5–7 мов. Найвищим орієнтиром в освіті за великокняжої доби залишалася візантійська освіта, яка ґрунтувалася на надбаннях багатьох поколінь і за своїм рівнем займала чільні позиції в Європі.

Наприкінці XV ст. у Польщі й Литві розпочалося культурне піднесення. Тут швидко розповсюджувалися ідеї гуманізму. Важливу роль відіграв і вплив західноєвропейського Відродження та Реформації. Через Польщу прогресивні ідеї проникали в Україну. Одночасно й польська культура збагачувалася завдяки контактам з українською. У містах України, як і низки інших європейських країн, мешкало етнічно різноманітне населення: українці, поляки, німці, євреї, вірмени, угорці, греки, що сприяло взаємопроникненню різних культур. У XV ст., коли під ударами Туреччини занепали італійські колонії у Криму, частина генуезьких купців переселилася до Львова й Києва. З іншого боку, діти не тільки українських вельмож, а й міщан, навчалися в університетах Праги, Кракова, Болоньї, Падуї, протестантських школах Німеччини, єзуїтських колегіях Польщі. У документах паризької Сорбонни імена студентів-українців, а також бакалаврів, ліценціатів і магістрів зустрічаються вже з другої половини XIV ст. У середині XV ст. в Європі було вже декілька докторів наук укра-

їнців. Варто пригадати імена українського поета XV ст. Павла Русина, професора медицини й астрономії з Дрогобича Юрія Котермака, який у 1481–1482 рр. був ректором університету медицини та вільних мистецтв у Болоньї, а потім багато років працював професором Краківського університету.

Гуманістичні настрої та ідеї, європейські художні стилі набували на українському культурному ґрунті нових форм.

На українських землях швидко поширилися релігійно-філософські системи. Космологічні уявлення черпалися з християнської та іншої богословської літератури, що трактувала питання світобудови вельми суперечливо. Серед творів такого жанру в XIII–XV ст. чи не найбільш популярним був компілятивний дохристиянський твір «Книга Єноха» (II–I ст. до н. е.), у якій світ подавався як Земля й сім небес над нею, в кожному з яких живуть духи, ангели й різні світила. Великим кроком уперед було відродження на початку XV ст. античних уявлень про світобудову. У збірнику «Мандрівник з іншими речами» (1412 р.) зазначалося, що Земля має форму кулі. Раціональне осмислення природи світобудови було істотно ускладнене пануванням релігійно-містичного світогляду. Але вже Юрій Дрогобич (Котермак) у своєму «Прогностику» – науковій розвідці, надрукованій у Римі в 1483 р., наполягав на можливості пізнавати світ: «Хоча й далекі від очей простори неба, та не такі віддалені вони для розуму людського. Ми знаємо із наслідків про їх причини, а з останніх – наслідок їх пізнаємо». Це була перша друкована книга українського автора, що належить до інкунабул – першодруків Європи.

З розвитком торгівлі, відновленням дипломатичних зв'язків, відродженням паломництва відбулося розширення географічних знань. До цього часу належить складання рукописних збірників, що містили докладні описи Константинополя, Палестини, Західної Європи та інших земель.

Ідеї, пов'язані з осмисленням місця людини в світі й суспільстві, з часу утвердження християнства на Русі в основному уклалися в межі релігійного світогляду. На українських землях взаємодіяли й протидіяли православ'я в традиційному розумінні, слабкі паростки раціоналізму (у вигляді ересей) та ісіхазм (етико-аскетичне вчення, що містило систему психозфізичного контролю), у той час, як у Візантії панували ісіхазм й практично переможений ним раціоналізм. Ідеологи ісіхазму розвинули погляди ранньохристиянських вчителів церкви, відкриваючи перед віруючими можливість богопізнання, духовного й навіть тілесного єднання з Богом через сприйняття божественної енергії. У XIV–XV ст. поширилося також вчення про немінучість кінця світу й божественного суду над людством. Через соціальні потрясіння ці ідеї набули форми реального очікування «другого пришествя» Христа.

У монастирській епохи, звичайно, не вичерпувався цими ідейними течіями, але в них сфокусувалися найважливіші життєві уявлення наших співвітчизників у XIV–XV ст., й багато у чому саме вони зумовили характер головних зрушень тогочасного історико-культурного процесу.

У XVI–першій половині XVII ст. Україна входила до складу Речі Посполитої й була втягнута в загальноєвропейський соціально-політичний процес. Цей період позначився формуванням політико-правових ідей в Україні, що відбулося у щільній взаємодії з розвитком польської політичної думки. Водночас на ґрунті поширення в Україні реформаційних ідей

у середовищі книжників братств та Острозького культурно-освітнього центру, зокрема у творах І. Вишенського та Х. Філалета, було обґрунтовано ідеї всесвятства, контролю та виборності ієрархів, відкритого обговорювання питань віри й участі пастви у їх вирішенні. З ідеї демократизації церкви поступово викристалізувалися ранньобуржуазні політичні принципи, а з проголошеної ними свободи сумління виник принцип інтелектуальної та моральної автономії особистості, потреба обстоювати гідність, права, звичаї, культуру, віру й мову українського народу. Кульмінацією розвитку політико-правової думки тогочасної України була «Конституція» і «Вивід прав України» гетьмана Пилипа Орлика. Останній документ було написано з метою обґрунтування захисту національно-державних прав українського народу в очах міжнародної громадськості. У подальшому політико-правові ідеї плідно розвивали Петро Могила, Феофан Прокопович та інші діячі української культури.

XVI–XVIII ст. – це доба українського гуманізму. Із занепадом Візантії нові західні рухи реформації, гуманізму, ренесансу ще більше привернули увагу українських освічених кіл. Нові ідеї поширювалися в українських культурних осередках і школах. Релігійна боротьба, оборона віри й національної культури вимагали широкої освіти. Навіть для успішного ведення богословської полеміки потребне було знання античної філософії, грецької та латинської мов. У полемічних виступах українських гуманістів спостерігається різнобічна наукова підготовка. Студії над перекладами та письмовими творами рідною мовою вимагали філологічних знань й опанування наукової термінології. У численних друкарнях разом із церковними й полемічними творами друкувалися граматики, словники-лексикони (Памви Беринди, Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та ін.), проводилися колективні дослідження критичних видань Святого Письма, видавалися богословські трактати, в яких проглядалися філософські мотиви. Закладалися основи української граматики, лексикології, музикознавства. У цьому плані багато було зроблено культурним осередком Києво-Печерської лаври, очолюваним архимандритом Єлисеєм Плетенецьким.

Вплив ідеології Відродження й Реформації знайшов відображення у розвитку літератури та книгодрукування. Винахід І. Гуттенберга, перехід від папірису й пергаменту до паперу у XV ст. були передумовами активного розвитку книжкової справи у Європі. Більшість книг, особливо наукових, в цей період друкувалися латиною. Наприкінці XV – на початку XVI ст. перші книги церковнослов'янською мовою надрукували Швайпольт Фіоль у Кракові та Франциск Скорина у Празі. В Україні поштовх для розвитку книгодрукування дав Іван Федоров, який втік з Москви від переслідування реакційного духовенства у 60-х роках XVI ст. У 1573 р. він за допомогою меценатів створив у Львові друкарню, де роком пізніше надрукував знаменитий «Апостол» (збірник описів життя святих). Через деякий час Федоров розорився, заклав друкарню й на запрошення князя К. Острозького – одного з тих, хто зберіг відданість православ'ю, – переїхав у його маєток до м. Острога. Саме у цей час тут за ініціативи господаря здійснювався грандіозний проект – готувалося до друку перше у слов'янському світі повне видання Біблії церковнослов'янською мовою. Щоб уявити масштаби робіт, треба сказати, що з метою пошуків достовірного тексту К. Острозький спорядив послів до Чехії, Польщі, Московії, Болгарії, Греції, Палестини, вів листування з Вселенським патріархом,

створив при Острозькій академії спеціальну комісію з перекладу Святого Письма, залучив 72 перекладачів, грецьких вчених. У 1581 р. «Острозька Біблія» (1256 сторінок) побачила світ, ставши взірцем для всього православного слов'янства. Її примірники купили королівські бібліотеки Швеції й Франції, що свідчило про високий рівень видання.

Друкарська справа отримала розвиток у всій Україні. Вже в першій половині XVII ст. тут нараховувалося близько 20 друкарень, найбільша з яких була розташована в Києво-Печерській лаврі. Друкарні створювалися на кошти меценатів й Війська Запорозького. Активно займалися організацією типографії братства.

Зростання книгодрукування в Україні ілюструється такими цифрами. Якщо за 30 років (1574–1605 рр.) друкована продукція всіх друкарень в Україні знаходилася в межах 460 друкарських аркушів (що приблизно еквівалентно 46 сучасним книгам по 150 стор.), то тільки за 5 років (1636–1640 рр.) – вже понад 1927 друк. аркушів.

Поряд зі стаціонарними друкарнями також були пересувні. До середини XVII ст. нараховувалося вже близько 40 різних друкарень. Найбільшу питому вагу у друкарській продукції мали книги релігійного характеру, але видавалися також наукові трактати, довідники, календарі, підручники. Деякі з підручників відіграли важливу роль у розвитку освіти. Так, граматику, автором якої був М. Смотрицький (1619 р.), М. Ломоносов назвав «вратами вченості». Вона перевидавалася більше 150 років практично у незмінному вигляді. У домашніх бібліотеках багатих львівських міщан нараховувалися десятки й сотні книг.

В частині України, що перебувала під владою Москви, у XVIII ст. царський уряд проводив реакційну політику щодо книгодрукування. Були заборонені публікації українською мовою, введені цензурні обмеження. В інструкції друкарням, яка з'явилася у 20-х роках XVIII ст., говорилося, що книгодрукування повинне здійснюватися так, щоб «никакої розни и особливого наречия не было». Через штрафи, накладені на Чернігівську друкарню, вона збанкрутувала. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. книгодрукування українською мовою занепало.

Розвиток книжкової справи був поштовхом для розвитку літератури. Ця сфера культури повною мірою відбивала перехідний характер епохи, той час, коли відбувалося формування національної мови, нових стилів і жанрів, піднімалися нові теми, які у попередні сторіччя вважалися забороненими або непотрібними. Найбільш яскраво нові тенденції відображала перекладна література. У XVI ст. були перекладені й опубліковані різні наукові трактати і довідники, наприклад, медичний довідник «Аристотелеві врата». Поширюються переклади Святого Письма, які представляли такий жанр, як агіографія. Одним з найбільш цінних вважається «Пересопницьке Євангеліє», створене у 1561 р. Переклад з болгарської мови і підготовка тексту були зроблені ченцями Пересопницького монастиря на Волині. Причому переклад Святого Письма вперше було зроблено на «просту» українську тогочасну мову «для лепшого виразуміння люду християнського посполитого».

Поряд з перекладною літературою з'являються оригінальні твори. У XVI ст. відмічається розвиток українського епосу – створюються думи, балади, історичні пісні, які Т. Шевченко ставив вище гомерівських поем. Наприклад, популярними були цикли дум «Маруся Богуславка»,

«Самійло Кішка» та ін. Епічні твори присвячували визвольній тематиці. В них оспівувалися лицарство і героїзм, братство і вірність православ'ю.

Сплеск літературного процесу в Україні був пов'язаний з Брестською церковною унією. Помітне місце в літературній творчості зайняв жанр полемічної літератури, який виник як реакція на експансію католицької церкви в Україні. Письменники-полемісти Мелетій Смотрицький у творі «Тренос» (грец. – «плач» – плач православної церкви через відступництво її дітей); Захар Копистенський у «Палінодії» («книга оборони»), Іван Вишенський у «Раді про очищення церкви» виступали проти втручання польського уряду у справи православної української церкви, викривали його політику, проваджену за принципом «чим гірше, тим краще». Справа в тому, що православні священники, які призначалися сеймом, часто були недостатньо освіченими, відрізнялися сумнівними моральними й особистісними якостями. Один з таких священників, Кирило Терлецький, постав перед судом за вбивство і звалтування. Мали місце здирство грошей у парафіян, розпродаж церковного майна і земель. Внаслідок цього, як і задумували ті, хто проводив таку політику, витіснення православної церкви католицькою було б неминучим.

Однак полемісти не обмежувалися проблемою боротьби з наступом католицизму. У своїх творах вони порушували питання реформування самої православної церкви, колективного управління її справами, висміювали відсталість і консерватизм православних ієрархів. Крім того, піднімалися й соціально-політичні проблеми: нерівноправності людей, експлуатації людини людиною й одного народу іншим. Особливий полемічний пафос виділяє твори Івана Вишенського. Наприклад, у «Посланні до єпископів» він викривав духовенство як користюлюбців, що забули Бога. Єдиним способом порятунку людини від егоїзму і жорстокості світу він вважав чернецтво. Сам Вишенський емігрував до Греції й став ченцем-відлюдником в одній зі святих печер на горі Афон.

У XVI–XVII ст. поетичні твори найчастіше створювалися мандрівними дяконами і піддьячими – учнями духовних шкіл. У період літніх вакацій вони подорожували й писали віршовані твори на замовлення, з метою заробітку. Зміст цих віршів міг бути хвалебно-величальним (панегірик) чи пов'язаним зі смертю й похороном будь-кого зі знатних людей (мадригал). Разом з тим, багато епіграм, віршів, поем були авторськими. Наприклад: Себастьян Кленович – «Роксоланія», «Звитязство богів» та ін., Симон Пелакід – «Про Острозьку війну», Дем'ян Наливайко – «Про час», «Про старожитний клейнод» та ін., ієромонах Дубненського монастиря Віталій – епіграми з книги «Діоптра, або Дзеркало», Симон Симонід (Шимонович) – «Чари», «Женці», книга «Селянки», Мелетій Смотрицький – «Лямент у світа вбогих...», Касян Сакович – «Вірші на жалісний погріб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», Симон Зиморович – книга любовних пісень «Роксоланки, або Руські панни», Софроній Почаський – поетична книга «Евхаристиріон, або Вдячність», Афанасій Кайнофольський – книга «Тератургіма, або Чуда», Кирило Ставровецький – збірник віршів «Перло многоцінное», Олександр Мітура – «Узор добротности», Лазар Баранович – вірші в книзі «Аполлонова Лютня», Іван Величковський – книжка «Зегар з полузегарком» та ін.

Українські поети часто використовували біблійні теми, багато уваги приділяли проблемам моралі, релігії, що відповідало тогочасним смакам.

У той же час в цих творах рідко були присутні художні образи, інакомовність, метафора. Все це додає поезії XVI–XVII ст. дещо наївного, невитонченого характеру. Треба врахувати й те, що літературної норми в українській мові на той час ще не було, у зв'язку з чим віршовані твори важко сприймаються сучасним читачем. Проте, українська поезія XVI – першої половини XVIII ст. переживала важливий етап свого розвитку. Автори використовували т. зв. силабічну й несиллабічну системи побудови рядків, уміло користувалися римою й віршованим розміром. Часто вживалися 4 – і 5-стопний ямб і хорей.

У XVII ст. популярною стала драматургія. Найбільш поширеними були два види драми: релігійна і шкільна. Релігійна драма, у свою чергу, поділялася на три форми: містерія – таїнство спокутування гріхів людей Ісусом Христом; міракл – події життя святих; мораліте – драми, в яких виступали алегоричні фігури Душі, Любові, Гніву, Заздрості та ін. і велися розмови повчального характеру.

Шкільна драма розробляла не тільки релігійні, але й світські теми. Її мета полягала передусім у допомозі учням і студентам у вивченні творів грецьких та римських авторів, а також Біблії. Поет Дмитро Туптало створив різдвяну драму «Комедія на Різдво Христове», Симеон Полоцький – драму «Про Навуходоносора», Григорій Кониський – «Воскресіння мертвих».

У XVIII ст. найбільші досягнення поетичного мистецтва були пов'язані з ім'ям Григорія Сковороди, який був найвидатнішим українським філософом цього часу. Його містична наука богопізнання та незвичайний спосіб життя мандрівного мудреця вже два сторіччя привертають увагу істориків культури. В центрі уваги вченого була проблема людського щастя, яке, на його думку, полягало в праці, що відповідала б її природним нахилам. Критерій розумності суспільних порядків, моральних понять і дій Сковорода вбачав у їхній відповідності «природі людини». Веління природи, за Сковородою, є веління бога в людині. Пізнання природи – це пізнання бога.

Інтенсивний розвиток української історіографії розпочався з кінця XVI ст. Він був безпосередньо пов'язаний із боротьбою українського народу проти гноблення шляхетської Польщі. У творах І. Вишенського, М. Смотрицького та в низці документів XVI – початку XVII ст. обґрунтовувалися спільність походження й історичного розвитку східнослов'янських народів, спадковість політичного й культурного життя в Україні з часів давньої Русі.

Своєрідним літературним жанром були літописи. Не будучи історичними дослідженнями в повному розумінні, вони поєднували риси науки й мистецтва. Найдавніша з відомих пам'яток української історіографії – «Короткий київський літопис», складений наприкінці XV – на початку XVI ст. У ньому вміщено багато оригінальних відомостей з історії України кінця XV – початку XVI ст., особливо Київщини та Волині. Загалом же літопис висвітлював події з IX ст. до 1515 р. Якщо перші редакції Київського літопису тяжіли до давньоруської стилістики, то більш пізні мали ознаки нового часу.

У XVII ст. з'явилися так звані козацько-старшинські літописи, які відобразили найбільш яскраві й важливі події того часу – формування козацтва, Визвольну війну 1648–1657 р., народні рухи – «Літопис Самовидця», Григорія Грабянки, Самійла Величка, Лизогубівський та

ін. Проте, подаючи цінні історичні відомості, автори цих літописів перебільшували роль козацької старшини в історії України й демонстрували вороже ставлення до антифеодальних виступів народних мас. Нарівні з документами їх автори використовували фольклорні джерела, власні спогади. Гостре політичне спрямування мали українські літописи XVII ст., створені в багатьох монастирях (Густинський літопис, написаний українською мовою, близькою до народної, Межигірський, Острозький, Хмельницький та ін.). Літописи відіграли важливу роль у розвитку літератури та науки.

У XVI–XVIII ст. в українському суспільстві значно посилюється зацікавленість питаннями освіти. Оскільки тогочасна культура розвивалася в умовах польської експансії, зіткнення католицької й православної церков, то кожна зі сторін прагнула використати всі засоби для посилення свого впливу. Своєрідним результатом такого протистояння стало швидке розгортання широкої мережі різноманітних шкіл.

Тривалий час провідним типом навчальних закладів були початкові, парафіяльні (приходські) школи при православних монастирях і церквах. Рівень та методика навчання в них досить часто не відповідали вимогам часу. Після утворення Речі Посполитої у 1569 р. в Україні з'явилися єзуїтські колегіуми – по суті вищі школи, що мали чітку організаційну структуру й гарне фінансове забезпечення, головною умовою прийому до яких було сповідання католицизму. Ці навчальні заклади виконували функцію окатоличення й ополячення українського населення.

Незважаючи на те, що чимало представників української еліти орієнтувалися на чужу культуру й мову, патріотично налаштовані феодалі виступили ініціаторами створення православних шкіл, які б не поступалися єзуїтським. Взагалі традиції меценатства були в цей період яскраво вираженими. Доречним буде згадати імена князя Андрія Курбського, який втік від немилості Івана Грозного й створив в містечку Міляновичі на Волині культурний осередок, князя Юрія Слуцького, який у своєму маєтку зібрав багатьох діячів культури з України, Білорусії та ін. Одним із найбільш відданих українській ідеї людей був князь Костянтин Острозький. У 1576 р. у своєму маєтку він відкрив перший православний колегіум, куди для роботи були запрошені фахівці з європейських країн. У колегіумі вивчалися давньослов'янська, грецька й латинська мови, а також цикл дисциплін, що називався за традицією «сім вільних наук»: граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика.

Ініціатива князя Острозького знайшла багатьох послідовників. Найбільш активними її прихильниками були члени братств – релігійно-національних товариств, що утворювалися при церковних парафіях, – чи не головною турботою яких невдовзі став розвиток шкільної справи. У 1584 р. був отриманий дозвіл на освітянську діяльність, а у 1586 р. була відкрита перша братська школа у Львові. Невдовзі тільки на Правобережжі існувало вже близько 30 подібних шкіл.

Як вже зазначалося вище, виняткова роль у розвитку науки й освіти у XVI–XVIII ст. належала братствам – громадським організаціям міського й частки сільського населення України. Члени ремісничих і цехових організацій багатьох міст України продовжували традицію середньовічних релігійних братств Західної та Східної Європи. Братства насамперед виконували релігійно-благодійницькі функції: дбали про храми та їх обслуговування, влаштовували громадські богослужіння, братські

обіди, допомагали бідним і хворим, організовували лікарні та ін. Коло діяльності братств, які набирали дедалі більшого впливу, розширилося у XVI–XVII ст., за доби посиленої латинізації та полонізації в Україні. Допомагаючи зберігати віру, обряди та звичаї, братства ставали активними оборонцями національної самобутності народу.

З кінця XVI ст. братства розгорнули культурно-освітню діяльність, відкриваючи школи, друкарні, бібліотеки, що сприяло зростанню рівня шкільної освіти в Україні. Невдовзі братські школи почали з'являтися в інших містах західноукраїнських земель та Правобережжя.

Представники громадськості, пов'язані з братствами, добре розуміли суспільне значення шкільної освіти. Братчики й близькі до них освітні діячі намагалися створювати зразкові школи, навчання в яких мало характер «українських студій». Крім «хлопців», що здобували початкову освіту, у братських школах навчалися й «учні вищого ступеню» – студенти, які не тільки самі отримували знання, але й були одночасно вчителями-репетиторами школярів-хлопців. Освітній рівень студентів був настільки високий, що декого з них навіть запрошували на роботу вчителями слов'янської, грецької та латинської мов до інших навчальних закладів чи призначали братськими проповідниками.

У школах вивчали граматику, риторіку, діалектику, арифметику, геометрію, музику, астрономію, що входили до програми середньовічної середньої освіти. Ці науки викладали також протягом перших років навчання у деяких вищих школах, які до XVI–XVII ст. об'єднували переважно два ступені навчання – середній (гімназія, колегія) та вищий (академія, університет). Лише деякі провідні гімназії мали філософські та богословські студії й згодом могли перерости в академії (вищі школи). Це відбулося, наприклад, з Києво-Могилянською колегією.

Львівське братство при церкві Успенія Богородиці (відоме з 1453 р.), зміцнившись у боротьбі з польським релігійним і урядовим тиском, створило одну з перших в Україні друкарень (Іван Федоров) та передову братську школу, допомагало кадрами вчителів школам Перемишля, Берестя, Рогатину, сприяло організації шкіл у Городку, Галичі, Комарні, Більську. У 80-х роках XVI ст. Львівське Успенське братство організувало перший в Україні утримуваний на громадські кошти всестановий навчальний заклад, у якому початкове навчання прирівнювалося до навчання у школі вищого типу. У 1591 р. Львівське братство надрукувало греко-слов'янську граматику, відому під назвою «Аделфорес», написану Арсеном Єласонським та його українськими студентами. Вони доклали чимало зусиль для розробки слов'янської граматичної термінології, що суттєво вплинула на граматику Л. Зизанія й М. Смотрицького, а згодом була використана й для підготовки російських граматичних термінів.

Поклавши в основу досвід викладання у братській гімназії, підготували свої твори відомі вчені: Лаврентій Зизаній – «Лексис» (тобто церковнослов'янсько-український словник) і «Граматику», Памва Беринда – «Лексикон слов'яно-руський». Лексикографічні праці цих авторів сприяли розмежуванню в літературній творчості старослов'янської й української мов, підносили гідність української мови й проклали їй шлях до письменства. Важливу роль у підвищенні культурно-освітнього рівня населення мали видані Львівським братством посібники з класичних мов.

Видатною пам'яткою української педагогічної думки став славнозвісний «Порядок шкільний» (1586 р.) – статут школи, розроблений Львівським братством, при підготовці якого було враховано досвід Острозької школи. Чимало положень Статуту згодом було використано в школах інших братств, зокрема Луцького.

Статут передбачав співробітництво школи з сім'єю. Запис до реєстру учнів і отримання випускником документу про закінчення навчального закладу мали відбуватися в присутності батьків, вчителя й одного–двох свідків. Кожного вечора діти мали розповісти батькам або «господарям» помешкання, якщо жили окремо, вивчений за день шкільний матеріал.

Вчитель мусив дбати, щоб усі учні відвідували школу й з'ясовувати причини пропусків занять. Вранці проводилося опитування попереднього матеріалу й перевірка домашніх письмових завдань. Після обіду виконувалися самостійні роботи. По суботах до обіду відбувалося повторення вивченого за тиждень, а після обіду – навчання арифметиці, ознайомлення з церковним календарем, співи, бесіди на моральні теми. Багато уваги приділялося повторенню, яке вважалося одним з кращих засобів засвоєння знань. Вчитель мав бути зразком моральної поведінки. Покарання учнів здійснювали «не тиранські, а педагогічно». У статуті підкреслювався демократичний характер школи.

Характерною рисою педагогіки гуманізму вважалося прагнення підготувати учня до участі у суспільному житті. У братських школах вихованці привчалися до громадської діяльності, виконуючи різні виборні посади учнівського самоврядування. Застосовувалася гуманістична методика самостійного опанування наук старшими учнями.

Засноване у 1617 р. Луцьке братство незабаром також створило школу вищого типу. Про високий рівень викладання в ній свідчить, зокрема, те, що її учні та вчителі не лише декламували, а й складали вірші тодішньою українською мовою. Вчителями Луцької школи працювали ченці братського монастиря. Програма навчання була наближеною до Львівської, а у якості навчальних посібників використовувалися книжки, написані слов'янськими й польською мовами. Луцька школа доволі часто потерпала від бешкетувань католицьких шляхтичів, студентів та вчителів єзуїтської колегії.

Братські школи становили новий етап розвитку народної освіти в Україні, сприяли поширенню на українських землях навчальних закладів, що утримувалися не церквою чи феодалами, а широкими колами міщан і селян.

До цієї діяльності активно долучилося й козацтво, особливо з XVII ст. Утвердження в ході Хмельниччини форм національної державності, полкового розподілу, місцевого самоврядування призвело до масового відкриття початкових шкіл. Своя школа діяла, зокрема, в Запорозькій Січі. При цьому слід наголосити, що офіційна гетьманська влада опікувалася вдосконаленням освітньої системи. Про це, зокрема, йдеться в одному з листів початку XVII ст.: «Яко завше з предків своїх військо запорозьке звикло чинити стараніє... аби науки або цвічення в письмі святому (були у) подпорі благочестя нашого».

На початок XVIII ст. лише на Лівобережжі було створено понад 1000 шкіл, які працювали не тільки в містах, а практично у кожному великому селі. Дуже добре освітянська справа була організована в Ніжинському й

Полтавському полках, де кількість шкіл перевищувала кількість поселень. В них безкоштовно навчалися діти всіх станів, зокрема й сироти.

У Європі в цей час сформувалися два по суті протилежних підходи до навчання й виховання. Якщо у Франції знайшли підтримку ідеї Руссо й Песталоцці про вільний розвиток духовних сил і здібностей дитини через зацікавленість грою як формою навчання, то у Німеччині переважала думка про необхідність жорсткої регламентації й контролю за навчанням, постійного нагляду вчителів над учнями. Ці тенденції знайшли відображення і в Україні, що відбилося на ході конкурентної боротьби православних та єзуїтських шкіл. Про її напруженість свідчать приклади закриття низки братств і братських шкіл на заході України. Після смерті князя Костянтина навіть Острозький колегіум припинив своє існування й на його базі онучкою покійного засновника Анною–Елоїзою було відкрито єзуїтський навчальний заклад. У 1661 р. у Львові урядом Польщі, яка вважала його своєю територією, було відкрито перший в Україні університет.

Наступ єзуїтів призвів до переміщення центру культурного життя з заходу України до Києва й на Лівобережжя. У XVI–на початку XVII ст. запорозьке козацтво сформувалося як окремий стан, а Брестська унія по суті втратила своє значення у центральному регіоні України. За ініціативи гетьмана Війська Запорозького Петра Сагайдачного у 1620 р. було відновлено православну митрополію. Отже, у Києві склалися значно сприятливіші, ніж у Львові та Луцьку, умови для розвитку українських шкіл.

Подальший період розвитку характеризувався інтенсифікацією процесу переходу від грекофільської орієнтації до ментальності нового часу, що стимулювався наступом польського католицизму й поширенням реформацийних та ренесансно–гуманістичних ідей. Чимало місця у творах братчиків відводилося нищівній критиці Ватикану та власного православного єпископату, обстоювалася життєздатність духовних цінностей княжої доби й демонструвалося вкрай негативне ставлення до культурних здобутків латинського Заходу. Із заснуванням Київського братства (1615 р.), членами якого стають чимало випускників західноєвропейських університетів і колегій, виникло прагнення піднести рівень Київської школи до загальноєвропейського. Це призвело до розквіту гуманістичних цінностей та виникненню зацікавленості натурфілософською проблематикою. Надавалася перевага логіці, піднесенню значення людського розуму й освіченості над побожністю. Почала усвідомлюватися необхідність розвитку української культури на основі синтезу вітчизняної та європейської думок.

Школи братства Богоявлення було створено у 1615 р., а першим її ректором став Іов Борецький. У 1632 р. Київську братську школу, об'єднану з заснованою 1631 р. митрополитом Петром Могилою Лаврською школою, перейменували на Києво–Братську колегією.

Першим ректором значно модернізованого коштом фундатора нового культурно–освітнього осередку було призначено Ісайю Козловського. Згодом ректор Інокентій Гізель запровадив класно–урочну систему. Повний курс навчання, в основі якого знаходилися «сім вільних наук», тривав 12 років. У класах аналогії й фарі навчали читанню й письму, в граматиці викладали повні курси граматики, у синтаксисі вдосконалювали навички перекладу. Обов'язкова програма навчання включала також

катехізис, арифметику, нотний спів, частково – інструментальну музику й малювання. Після закінчення цих нижчих класів учень переходив до середніх – піітики й риторики. У вищих класах колегії два роки вивчали філософію, що поділялася на діалектику, логіку, фізику й метафізику. Польський уряд не дозволяв викладати в колегії богословські науки, оскільки на це мали право навчальні заклади зі статусом не нижче академії. Студенти отримували ґрунтовну філологічну підготовку, опановуючи знання зі слов'янської, старої української, грецької, латинської, польської, а згодом російської, французької, німецької й староеврейської мов. Вони оволодівали поетичним і риторичним мистецтвом, вивчали класичну греко-римську й частково середньовічну літературу, історію, географію. Пізніше були введені курси математики й медицини. Значну увагу приділяли художній і музичній освіті. Ретельно підібрана бібліотека у другій половині XVIII ст. налічувала 12 тис. томів друкованих й чимало рукописних творів і документів.

Вже за часів митрополита П. Могили Колегія була не тільки навчальним закладом, а й осередком науки та письменства України. До так званого Києво-Могилянського атенею входили визначні культурні діячі: філософ Й. Кононович-Горбацький, письменники А. Кальнофойський, С. Почаський, Й. Калимон, Т. Баєвський, Х. Євлевич та ін. Найдавнішою поетикою, створеною у Київській академії, вважається «Книга про поетичне мистецтво» (1637 р.) А. Стерновецького. Найдавніший курс риторики було написано 1635 р. Й. Кононовичем-Горбацьким. І. Галятовський створив перший вітчизняний курс гоміолетики (теорії проповіді). Ректор колегії Л. Баранович заснував Києво-Чернігівський культурний осередок, діяльність якого була пов'язана з друкарнею, відкритою 1674 р. у Новгороді-Сіверському й розвивала традиції київської школи поезії.

У 1658 р. гетьман Іван Виговський, вихованець Колегії, підписав з Польщею Гадяцький трактат, за яким Україна, як Князівство Руське, ставала разом з Литвою й Польщею членом федеративної Речі посполитої. Їй надавалися широкі права, серед яких – свобода віросповідання й статус вищої школи для Колегії, відтепер – Академії. Договір було ратифіковано Польським Сеймом у квітні 1659 р. Таким чином, Києво-Могилянська академія була першим у Східній Європі православним вищим навчальним закладом, офіційно удостоєним цього звання. Втім, слід зазначити, що й беститульну Колегію сучасники ще з 30-х рр. XVII ст. визнавали Академією. Так, перебуваючи у Києві, французький інженер і картограф Гійом Левасар де Боплан занотував свої думки, згодом надруковані у його книзі «Київ»: «У Києві, на Подолі, при Братській церкві міститься Університет, або Академія». Західноєвропейський історик Жан Бенуа Шерер, який досліджував історію запорізького козацтва, розповідаючи про поховання Сагайдачного на території Колегії, писав: «Під академією тут слід розуміти те, що ми звичайно називаємо університетом. Київський університет аж до часів Петра I був лише один в Малоросії так і у Великоросії. Його заснування сягає давно минулого часу».

Одним з привілеїв вищих навчальних закладів Європи тих часів було право відкривати підлеглі їм школи. Саме так діяв Петро Могила, який відкрив свої «училищні колонії» – колегії в Яссах (1636 р.), Кременці (1638 р.) й Гоці (1639 р.).

З 1690 р. в Колегії було запроваджено вищі богословські студії. Вчилися діти всіх станів – від аристократів до козаків і селян. У навчаль-

ному процесі використовувалися такі прогресивні форми, як дискусії, театральні вистави, заохочення кращих учнів (спудеїв), складання екзаменів комісії (а не одному професору), спільні заходи студентів і викладачів. Колегія мала власний гуртожиток, що було рідкістю на той час.

За нових політичних умов, коли Україна вступила в союзні стосунки з Росією, Академія при підтримці гетьмана Івана Мазепи й митрополита Варлаама Ясинського спорядила до Москви своїх послів на чолі з ректором Йосафом Кроковським й у 1701 р. отримала царську грамоту, якою було підтверджено її матеріальний та правовий статус: «Академіи их Киево-Могилянской, что от прежнего своего основания имеет равные привелегии, как обыкновенно иные Академии во всех государствах иномеземских, право свободы имеют подтверждается». У цей час з її стін виходять видатні діячі української культури С. Яворський, Д. Туптало, А. Стаховський, Й. Кроповський, Л. Боболтський та ін. Розквіт закладу припадає на кінець XVII – початок XVIII ст., особливо за часів ректорства Й. Кроповського й патронату над академією гетьмана І. Мазепи. У цей час відновилися публічні диспути за задалегідь оприлюднюваними спеціальними тезами, проводилися культурно-мистецькі свята наприкінці навчального року з виставами, декламаціями, іграми. Навколо В. Ясинського та Й. Кроповського згуртувався новий культурний осередок, до складу якого увійшли С. Яворський, І. Мигура, І. Ярошевський, Л. Горка, Г. Бужинський, Г. Вишневецький, І. Горленко, Ф. Лопатинський.

Феофан Прокопович у 1704–1705 рр. викладав в академії поетику, що мало неабиякий вплив на українське й російське віршування. Він створив трагікомедію «Володимир» – перший український драматичний твір, присвячений вітчизняній історії.

Новий етап розвитку академії було пов'язано з діяльністю Р. Заборовського, який став київським митрополитом 1731 р. За його ініціативи розширили навчальну програму, запровадили курс лінгвістики, збільшили кількість студентів. В академії навчалася не тільки українська молодь з Лівобережжя, Західної України, Закарпаття, незалежно від соціального стану, а й серби, румуни, болгар, греки та ін. Р. Заборовський створив новий культурний осередок – Могиляно-Заборовську академію, до якої увійшли М. Довгалевський, С. Ляскоронський, П. Конюсевич, Г. Сломинський, Т. Александрович, Г. Кониський, С. Кулябка, С. Тодорський та ін.

У 1736 р. в Академії навчалися, крім українців, росіяни, білоруси й 127 студентів з європейських країн.

Оскільки у допетровську епоху в Росії не було вищих навчальних закладів європейського рівня, підготовку освічених людей здійснювали за кордоном, зокрема в Україні. Так, з 23 ректорів Московської академії у XVIII ст. 21 здобув освіту в Києві, а зі 125 її професорів – 95. Як бачимо, вже у той час відбувався широкомасштабний відтік освічених людей з України, що, безумовно, було негативним явищем для розвитку вітчизняної науки. У XVII ст. таких людей називали «перелітними птахами».

У 1700 р. колегіум було засновано у Чернігові, у 1726 р. – у Харкові, у 1738 р. – у Переяславі. Таким чином, у XVI – першій половині XVIII ст. в Україні була створена розгалужена мережа навчальних закладів різного типу. Унікальним досягненням був надзвичайно високий відсоток освічених людей й доступність, нестановий, демократичний характер освіти, оскільки навчання було безкоштовним. Втім, питома вага природничих

і точних наук була надто малою, що робило освіту досить відірваною від реального життя. Наприклад, у Києво–Могилянській академії факультет медицини було відкрито лише у XIX ст. Додаткові труднощі викликало викладання більшості предметів латиною, а не українською мовою. Запровадження прогресивних педагогічних методик і традицій поширення початкової освіти в середовищі простого народу було перерване разом із посиленням закріпачення українських селян наприкінці XVIII ст. при Катерині II.

У другій половині XVIII ст. академія поступово перетворилася на станований духовний навчальний заклад, а у 1817 р. її було закрито. Започатковані тут кращі наукові й освітянські традиції згодом продовжили відкриті у 1819 р. на її базі Київська духовна академія та заснований у 1834 р. Київський університет.

Отже, Києво–Могилянська академія відіграла величезну роль в становленні й розвитку української науки, культури і літературного процесу XVII–XVIII ст. Праці Й. Кононовича–Горбацького, І. Гізеля, Й. Кроповського, Ф. Прокоповича, М. Козачинського, Г. Кониського, Г. Сковороди, Я. Ковельського залишили яскравий слід в філософській думці слов'янського світу. Серед вихованців академії були видатні історики С. Величко, Г. Грабянка, П. Симоновський, В. Рубан, М. Бантиш–Каменський, М. Берлінський. З її стін вийшли державні діячі України й Росії: гетьмани Іван Самойлович, Юрій Хмельницький, Іван Мазепа, полковник Семен Палій, віце–канцлер Олександр Безбородько.

У Київській академії відбулося становлення української літературної мови, склалася літературна і поетична школа – К. Сакович, Л. Баранович, І. Максимович, Д. Туптало, Ф. Прокопович, Г. Кониський, М. Довгалевський, І. Некрашевич, Г. Сковорода. Професори академії написали десятки курсів поетик, в яких розроблялася теорія українського поетичного мистецтва – Ф. Прокоповича, П. Конюсевича, М. Довгалевського, Г. Кониського та ін.

Викладачі й вихованці академії видали велику кількість українських поетичних книжок, уклали чимало рукописних збірників. У Київській академії виник і розвинувся український театр, в якому розігрували містерії, ставили інтермедії та інтерлюдії на теми з місцевого життя. Шкільний театр започаткував вертеп і вертепну драму. Завдяки Феофану Прокоповичу виник жанр трагікомедії, куди він ввів за античною традицією хор.

У Київській академії навчалися українські художники І. Мигура, Г. Левицький, Д. Гамеховський, Л. Тарасевич, композитори М. Березовський, А. Ведель. Тут отримали освіту й виховання найкращі представники наукової й творчої вітчизняної інтелігенції тих часів.

Руська або українська літературна (книжна) мова з часом завойовувала все більший простір не тільки в Академії, а й в суспільстві. Нею писали твори, вірші, наукові, художні й політичні трактати, літописи, листи, судові акти, гетьманські універсали, укладали проповіді й повчання.

Згодом в Академії зростає зацікавленість європейськими мовами. З 1738 р. до навчального курсу запровадили німецьку, а з 1753 р. – французьку мови. З середини XVIII ст. вивчали російську й староеврейську мови. Останню – з метою поглибленого вивчення християнських першоджерел.

Починаючи від правління Петра I провадився наступ на українську мову. Було вжито чимало заходів «дабы народ малоросийский не почитал себя отличным от великоросийского». Навіть були ухвалені закони про заборону друкувати (з 1720 р.), а згодом й викладати українською мовою. Академії спочатку «рекомендували» перейти на російську мову, а з 1784 р. суворо заборонили читати лекції «сільським діалектом» (тобто українською мовою), а лише російською й обов'язково «с соблюдением выговора, который соблюдается в Великороссии». Незважаючи на заходи російського царизму щодо русифікації Академії, як і всієї України, українська літературна мова продовжувала розвиватися.

Випускники Київської академії викладали в так званих колоніях–колегіях, які були не тільки в Україні (Чернігів, Переяслав, Харків), а й у Білорусії та Росії. Система навчання в них було побудовано за київським зразком.

Академія підтримувала наукові зв'язки з відомими освітніми закладами Кракова, Галле, Магдебурга, Константинополя.

Піді́ємо підсумки. Як бачимо, вже у доінституційний період українська наука досягла значного розвитку.

Багато важливих подій в історії українського народу та діяльності його героїв відображено в народній творчості того часу – історичних піснях, думах і легендах.

Етнографічні матеріали про побут і звичаї українського народу XV–XVIII ст. містилися переважно в історичних працях, літописах і хроніках та в деяких творах І. Вишенського, Г. Сковороди та ін. В Україні посилюється зацікавленість етнографією інших народів, про що свідчить рукописна книга «Космографія», складена у XVII ст. невідомим автором. В ній на основі російських і західноєвропейських джерел було описано природу й населення багатьох країн світу. У XVIII ст. розпочалося проведення спеціальних експедицій для збирання етнографічних матеріалів, було видано перші праці з української етнографії (Г. Калиновського, Я. Маркевича та ін.).

Одночасно з остаточним формуванням української писемної (книжної) мови з потреб її граматичної регламентації виникло українське мовознавство. У XVI–XVII ст. така регламентація староукраїнської (слов'яно–руської) мови здійснювалася за допомогою граматичних праць із церковнослов'янської мови «Грамматика словенська...» Лаврентія Зизанія (1596 р.) і особливо «Грамматіки словенскія правильное синтагма...» М. Смотрицького (1619 р.), спільних для всіх східнослов'янських мов. Остання тривалий час була найпопулярнішим посібником з мови в Україні та Росії. Одночасно з'явилися й праці з української лексикографії – «Лексис» Лаврентія Зизанія (1596 р.) й знаменитий «Лексиконъ славеноросскій и ймень тлькованіе» Памви Беринди (1627 р.), що містив близько 7 тис. слів та їх пояснень і був важливим джерелом для мовознавчих досліджень.

Велику увагу розвитку староукраїнської мови приділяли в Києво–Могилянській академії, особливо питанням вдосконалення синтаксису. На книжній мові XVIII ст. відчувався помітний вплив фольклорних елементів, на основі чого сформувалася нова українська літературна мова. Першим видатним літературним твором, написаним цією мовою, була «Енеїда» І. Котляревського (1798 р.).

Літературознавство і мистецтвознавство в Україні почало інтенсивно розвиватися лише у XIX ст., хоча зародки його бачимо ще за часів Київської Русі. Однією з найдавніших пам'яток українського літературознавства була книга невідомого київського автора «Оглавление книг, кто их сложил» (1665 р.). Питання поетики, красномовства, теорії драми тощо розглядалися в працях Ф. Прокоповича, Г. Кониського, С. Ляскоронського та ін.

Викладання музичних теоретичних дисциплін входило до програм братських шкіл у Львові й Луцьку на початку XVI ст. та Києво-братської колегії в XVII ст. У 1677 р. вийшла друком праця з теорії музики М. Дилецького «Грамматика співу мусікійського», а наприкінці XVIII ст. – збірки російських і українських пісень В. Трутовського та І. Прача.

Перші театрознавчі праці з питань естетики драми – «Поетика» невідомого автора, «Поетика» Ф. Прокоповича та інші з'явилися в Україні у XVII–XVIII ст.

Значного розвитку в Україні у XIV–XVIII ст. досягла архітектура. Будували оборонні укріплення, кам'яні й дерев'яні церкви та цивільні будинки у містах, палаци у багатьох маєтках, споруджували й перебудовували великі кам'яні замки та фортеці на заході України (Луцьк, Хотин, Кременець, Кам'янець–Подільський) і дерев'яно–земляні вали й башти на сході (Київ, Чернігів, Черкаси, Запорізька Січ тощо). Поширився й набув національних рис архітектурний стиль – бароко. У XVIII ст. у цьому стилі було споруджено Києво–Могилянську академію (Й. Шедель, 1732–1740 рр.), так званий Ковнірівський корпус Києво–Печерської лаври (С. Ковнір, 1721–1772 рр.) та Братську Заборовського Софійського собору в Києві (1746 р.), собор Юра у Львові (Б. Меретин, 1745–1770 рр.), Успенський собор Почаївської лаври (Г. Гофман, Ф. Кульчицький та М. і П. Полейовські, 1771–1791 рр.) та ін.

Природничі й технічні знання в Україні до XIX ст. мали здебільшого прикладний характер, внаслідок чого не знайшли помітного відображення в спеціальних працях. Але про значний обсяг цих знань свідчить високий розвиток багатьох галузей економічного життя України того часу – землеробства й садівництва, ремісничого й мануфактурного виробництва, промислів, будівельної справи й торгівлі тощо.

У XVI–XVII ст. було складено перші мапи та «креслення» – дорожні схеми України для військових та інших потреб. У 30-ті–40-ві рр. XVII ст., французький інженер Г.–Л. Боплан за завданням польського уряду склав топографічні мапи майже всієї України, а в середині століття вітчизняні картографи склали «Чертежь Украинскимъ и Черкасскимъ городам от Москвы до Крыма». Значні геодезичні вимірювання в Україні було здійснено у XVIII ст. у зв'язку з картографуванням, землепорядкуванням, будівництвом міст, шляхів сполучень тощо. Багато різноманітних практичних знань із хімії, насамперед неорганічної, було поширено в Україні, особливо в поліських і лісостепових її районах, у зв'язку з виготовленням і використанням сплавів металів, скла, фарб і емалей, паперу й чорнила, поташу й смоли, селітри й пороху.

Геологічні знання були пов'язані з пошуками корисних копалин (залізної руди, шиферних сланців, вапняків, солі, бурштину тощо). У XVI ст. почали добувати сіль на озерах поблизу сучасного м. Слов'янська. На початку XVIII ст. було відкрито поклади кам'яного вугілля в Донбасі. З кінця XVIII ст. систематичні геологічні дослідження в Україні розпо-

чали комплексні експедиції Петербурзької академії наук (П. С. Паллас, В.Ф. Зуєв та ін.). Більш–менш узагальнені відомості з питань економічної географії вперше зустрічаються в описах губерній та різних статистичних збірниках другої половини XVIII ст. («Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.» тощо).

Практичні наукові знання в галузі біології – одні з найдавніших в історії людства. Тваринний і рослинний світ України поряд із економічним і політичним життям, побутом і звичаями її населення завжди цікавили вітчизняних та іноземних дослідників. Про них пишуть мандрівники XVI–XVII ст. М. Кромер, М. Броневський, Г.–Л. Боплан та ін. Відомості про рослинний світ України містять так звані лікарські (аптекарські) поради й зільники XVII ст. До XVIII ст. належать перші рукописні праці українських авторів, присвячені цим питанням («Щоденник» Я. Маркевича та ін.), друковані праці М. М. Тереховського, а також учасників академічних комплексних експедицій в Україні В.Ф. Зуєва, Й.-А. Гюльденштедта, П. С. Палласа та ін. У 1795 р. вихованець Київської академії Я. М. Амбодик–Максимович надрукував перший вітчизняний підручник із ботаніки, в якому велику увагу було приділено вивченню флори України.

Палеонтологічні дослідження в Україні розпочалися з другої половини XVII ст., коли було розкопано рештки мамонта на березі р. Вільшанки (30 км від Харкова).

З 1593 по 1784 р. у м. Замості існувала академія, в якій у 30-х роках XVII ст. працював відомий український і польський медик Е. Сикст (львів'янин) – один із основоположників водо– і грязелікування. У багатьох містах України існували лікарні й госпіталі для хворих та інвалідів. Значний внесок у розвиток медичної науки й практики у XVIII ст. зробили видатні вчені й лікарі, українці за походженням, О. М. Шумлянський, М. М. Тереховський, Н. М. Амбодик–Максимович та ін. У 1787 р. в Єлисаветграді (тепер Дніпропетровськ) було створено першу в Україні медичну школу. Досить поширеними були також знання з ветеринарії, пов'язані з розвитком скотарства й конярства.

Найпоширенішими в Україні у XIV–XVIII ст. були знання у галузі технічних наук. Інтенсивно розвивалося металургійне виробництво – видобуток і обробіток заліза й кольорових металів. Середньовічні сиродутні підприємства – рудні України забезпечували кричним залізом не тільки власні потреби, а й експортували його до Росії та Польщі. Окремі рудні XVII–XVIII ст. на Житомирщині, Чернігівщині та в інших місцевостях щороку виробляли сотні й навіть тисячі пудів заліза. Наприкінці XVIII ст. почала розвиватися чорна металургія на півдні України. У 1797 р. запрацював Луганський ливарно–гарматний завод.

Значних наукових знань і великого практичного досвіду потребувало виробництво скла, паперу та ювелірних (золотарських) виробів. Провідними осередками золотарського художнього ремесла у XVII–XVIII ст. були Київ, Львів, Чернігів, Кам'янець–Подільський, Переяслав, Ніжин, Ромни, Полтава.

Список використаних джерел

1. Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. – К.: Мистецтво, 1979. – 216 с.

2. Видатні постаті України: Біографічний довід. / Г. В. Щокін, М. Ф. Головатий, В.А. Гайченко та ін. – К., 2004. – 872 с.
3. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – 398 с.
4. Жуковський А. Петро Могила. – К: Мистецтво, 1997. – 304 с.
5. Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич. – К.: Молодь, 1972. – 122 с.
6. Історія української культури / За загал. ред. Г. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
7. Культура Київської Русі // <http://www.vuzlib.net/kult/32.htm>
8. Культура України XVI–XVIII ст. // <http://www.vuzlib.net/kult/34.htm>
9. Наука і освіта в Україні–Русі // http://uk.wikipedia.org/wiki/Наука_і_освіта_в_Україні–Русі
10. Освіта та наукові знання Київської Русі // <http://ua.textreferat.com/referat-14109-1.html>
11. Повість временних літ // Вітчизна. – № 3. – 1980. – С.21–91.
12. Репринцев О. А., Додонов Р. О. Києво–Могилянська академія та її внесок у розвиток української культури // Філософська антропологія: Культура – Раціональність – Комунікація / Тезиси конференції. – Донецьк: ДонНТУ. – 2009. – С.210–213.
13. Соболев В. Пам'ятна книга Дмитра Туптала. – Варшава: Варшавський університет. – 2004. – 217 с.
14. Українська культура після татаро–монгольської навали (друга половина XIII–XV ст.) // <http://www.vuzlib.net/kult/33.htm>
15. Шаров І. Вчені України: 100 видатних імен. – К.: Вид–во «АртЕк», 2006. – 481 с.

Онопrienko В.І., Tkachenko В.В. Развитие науки в Украине в доинституциональный период

Освещаются основные направления развития и формы организации отечественной науки и образования в доинституциональный период.

Ключевые слова: образование, наука, братства, учебные заведения, школы, коллегии, академии, библиотеки.

Onoprienko, V.I., Tkachenko, V.V. Development of science in Ukraine in preinstitutional period

The basic directions of development and forms of the organization of domestic science and formation in preinstitutional period are illustrated.

Key words: formation, science, brotherhoods, educational institutions, schools, collegiums, academies, libraries.

УДК 070:355(091)(477)

Сегеда С.П.

Військова преса про мовне питання в становленні українського війська

Вперше проаналізовано висвітлення українськими військовими виданнями питання використання української мови в національних збройних формуваннях ХХ століття – від перших воєнізованих формувань до сучасних Збройних Сил України.

Ключові слова: військова преса, військові засоби масової інформації, українська мова, українізація армії.

Мовне питання завжди було важливим для української армії, яка є одним із державних інститутів. Воно не втратило актуальності донині, тому є потреба простежити процес становлення української мови як мови спілкування захисників державності України, ким насамперед є військовослужбовці і значення єдиної державної мови. Матеріали військової преси ХХ – початку ХХІ століття висвітлюють полеміку навколо цього питання та самі включені в історію утвердження української мови як державної.

Після трьохсотлітньої відсутності власної державності і війська, русифікації українців на військовій службі в армії Російської імперії, а також полонізації на західноукраїнських землях, Україна свідомо будувала свої збройні сили на підґрунті української мови. Після тих заборон української мови, які мали місце за царату (Валуєвський циркуляр, Емський указ тощо), повернення української мови в усі сфери життя, в тому числі й у військо, було необхідною ознакою становлення державності. Воєнізовані формування, що виникали як предтеча української армії, використовували українську мову для команд, наказів, спілкування. Газети та журнали перших збройних формувань виходили українською мовою. Це стосувалося як видань Західної України (наприклад, «Січові вісти»(1912–1914), «Запорозькі вісти»(1914), «Український самохотник»(1915–1917), «Вістник Пресової Квартрици УСС»(з 1916) та інші), так і Наддніпрянщини («Салдатыська думка», згодом – «Рідний курінь»(1917), «Наш голос»(1917), «Козацька думка»(1917), «Вільна думка»(1917–1918) та інші). А також стосувалося і тих, що виходили за межами України в місцях, де у війську компактно служили українці («Вісти Закавказзя»(Тифліс), «Вісти Українського Військового З'їзду Кавказького фронту»(Трапезунд), «Вісти Українзапкомітету»(Мінськ) та інші)[17,с.56–62]. Питання мови було невід'ємним складником питання самоідентифікації військовослужбовців як українців. Зростанню національної свідомості українців сприяла і так звана таборова преса, на публікаціях якої духовно міцніли військовополонені першої світової війни[19,с.3]. Протягом історії становлення